

Műhely

Hajléktalanok²

Eddig jobbra csak hírből hallottuk, hogy a washingtoni Fehér Házzal szemben két szomszédos fa között megágyaznak, és tartósan berendezkednek a hajléktalanok. Csak akkor közelednek felénk fenyegetően a rendőrök, ha átmerészkednek a túlsó oldalra. Esténként New York és London utcáin is tömegesen hálnak az otthontalanok, behúzódnak egy árkád alá vagy valamelyik védett kapualjba, és újságpapírral vagy hullámos kartonpapírral betakaróznak. Napközben felbontott, üres coca-colás dobozban csörgetik az összegyűjtött aprópénzt, és ha alkalom kínálkozik rá, legalábbis New Yorkban, „Give me a buck!” felhívással fordulnak a járókelőhöz.³ Külsejük némileg elhanyagolt, arcbőrük sápadt, fakó, egészségtelen kinézetű. Vajon valóban néhány politikust, szociális munkást vagy a közegészségüggyel foglalkozó orvost érdekel csak, hogy kik ők és hogyan kerültek az utcára?

Lakni kell, ez kétségtelen. Bár vitatkoznak azon, hogy vajon mi az a létminimum, amelyet a jóléti társadalmak (Magyarország még nem tartozik ide) elismernek és biztosítanak tagjaik számára, a szabad piacgazdaság hívei és az erőteljes állami beavatkozást sürgető szociálpolitikusok egyaránt megegyeznek abban, hogy a hajléktalanság problémáját meg kell oldani. A kérdés csak az, hogy hogyan. A megoldás első lépése a diagnózis lehet. Magyarországon a legutóbbi időig szinte teljesen ismeretlen volt a hajléktalanság. Ha valaki a parkban aludt, azt a rendőrök összeszedték, és ha nem volt munkahelye, a büntető törvénykönyv alapján közveszélyes munkakerülőnek minősítették, zaklatták. Napjainkban azonban a munkanélküliség teljesen „normális” jelenség, meredeken emelkedő rátával, s emellett a hajléktalanság réme is közöttünk jár.

Tényleg megtörténhet, hogy az ember tegnap még kétszobás lakásban élt a családjával, ma pedig az utcára kerül?

Ki a hajléktalan?

Néhány évvel ezelőtt Utsi sokszínű, árnyalt, őszinte képet rajzolt a hajléktalanok és csavargók életéről (Utsi 1987). Mint írja, a városiasodással párhuzamosan a nagyvárosokban mindig újabb és újabb lakás nélküli réteg jelentkezik. A városban azonban szinte lehetetlen törvényes módon lakáshoz jutni, kiváltképp akkor, ha az igénylő egyedülálló. Ezért egy részük kiszorul a „versenypályáról”, és lakás nélkül marad. A lakástalanok másik része, főként fiatalok, kompromisszummal, a társadalmi, családi normák elfogadásával megőrizhetné eredeti vagy szerzett otthonát magának, de a társadalom értékeinek tudatos elvetése, a mértéktelen alkoholfogyasztás, bűnözés miatt ez nem sikerülhet. „Mivel a lakás nemcsak a társadalmi, hanem alapvető biológiai szükségletek kielégítésének is eszköze, védelmet jelent az időjárás viszontagságaival szemben, törvényszerű, hogy valahol mindenki

² A dolgozat a Népjóléti Minisztérium Válságkezelő Irodája és az INTEL COMP Alapítvány támogatásával, valamint a Paradigma Kft. közreműködésével készült.

³ a. m. „Adj egy dolcsit!” - Londonban aprót kérnek: „Change, please!”

lakik, mindenkinek van valamilyen fedél a feje felett. Az 1987-ben harminc-hatvanezerre becsült számú, lakással nem rendelkező személy a hajlékok legszélesebb skáláját, féllegális és illegális variánsait fedezte fel. Ha e >házpótlókat< áttekintjük, úgy tűnik, hogy legalább annyi energia szükséges ezek felkutatásához, mint egy >igazi< lakás megszerzéséhez. Hogy az ide menekülők miért választják mégis ezt, arra a csöves réteg életvitele, életstílusa adhatja meg a választ.” (Utasi 1987.,182. o.) A csöves hajlékok között szerepelnek a jogtalanul elfoglalt házak, nyaralók, a munkahelyi szállások, a rokonok, ismerősök lakásai, az olyan átmeneti és illegális búvóhelyek és menedékek, mint a lakótelepi házak szárítója, a vasúti kocsi, az engedély nélkül épített viskók, továbbá a kötöttségekkel járó munkásszálló, valamint az alibibérletek („annyi számítás azért maradt bennem, hogy a személyimből nem íratom ki azt a biztos címet, amitől minden rendőr vigyázzba vágja magát...”), a nyomor- és ágybérletek. A hajléktalan világ szereplői a gyermektartási kötelezettség elől menekülők, az állami gondozásból kihullottak, a kórházból elbocsátottak, a szociális otthonokból kikerültek is. Másokat a történelem viharai sodortak a perifériára. Utasi érdekes és valóságghű hajléktalan-tipológiájában megjelennek az állandó, rendszeres munkát végző csövesek, az időnként ugyanoda visszajáró napibéres alkalmiak, kisegítők, a hulladékazonosítók, az illegális jövedelemből élő prostituáltak, valutázók, futtatók és szobáztatók, az időszakos „sátorozó” gebinesek, vásárosok, ószeresek, a halmozottan hátrányos családi környezetből származók, a társadalom normarendszerét elvető, sajátos ideológiával kivonulók és az alázat, a lemondás olykor vallásos hithez kapcsolódó gyakorlói. A társadalomból való visszahúzódás, menekülés velejárója a hajléktalanság: „Az egyén felismeri a civilizációs jóléthez vezető, előtte álló utat... Ugyanakkor megérti, hogy tőle lemondást, emberfeletti erőfeszítést követelne a vágyott cél elérése. Az egyén feladja a sikercélt, s inkább elmenekül a >gazdagodás< céljának gürccölő megvalósítása elől.” (Utasi 1987. 208. o.)

A szociológiai felmérés helyszíne

Mi a hajléktalanság oka, honnan regrutálódik, és merre tart ez a végtelenül kiszolgáltatott és félig-meddig magára hagyott társadalmi csoport? Erre keresünk választ a tapasztalat, 545 hajléktalan kérdőíves adatai alapján, amelyeket 1992-ben zömmel Budapesten, a Keleti pályaudvarnál található hajléktalan információs központban, a Vöröskereszt, Madridi úti és a Menhely Alapítvány szállóján, valamint az ország hét másik városában, Pécsen, Győrött, Sopronban, Debrecenben, Egerben, Esztergomban és Kaposvárott tizenegy különböző hajléktalanszállón bentlakó emberektől gyűjtötték össze.

Félrevezető-e a minta?

A tizenegy vidéki és két budapesti mintába a hajléktalanszállókon bentlakó emberek kerültek. A Vöröskereszt információs központjában minden jelentkezőről adatot gyűjtöttek, függetlenül attól, hogy később valamelyik szállóban elhelyezésre kerültek-e vagy sem.⁴ A szállólakók szociológiai vizsgálata a betegségek okát kereső epidemiológiai felmérések jól ismert problémájával találkozhat. Vajon az intenzív osztályon ápolts szívinfarktusos betegek reprezentálják-e az infarktusos betegeket? Feltehetőleg nem, mert sok országban az intenzív

⁴ Az ország több pontján bizonyos időszak alatt megfigyelt véletlen minta "többszörös Poisson-eloszlást" követ (Feller 1978. 172. o.)

osztályra szakmai megfontolások és gazdasági számítások miatt csak meghatározott feltételek teljesülése esetén veszik föl a beteget, például ne legyen idősebb 65 évesnél stb. Ezért az intenzív osztályon végzett kutatások nem adnak helyes képet az infarktuszos betegekről. A hajléktalanság szociológiai felmérése is hamisan csenghet, ha az adatgyűjtés olyan szállókon folyik, amelyekre a rászorultak felvételét sajátos szempontok motiválják, nem beszélve azokról a hajléktalanságokról, akik vagy nem tudják leküzdeni a szégyenérzetüket, azért nem keresik fel a szállót, vagy egyszerűen idegenkednek a helyenként rossz hírű, kaszárnyalégkörű intézménytől. Mindez a hajléktalanságok a szállóra történő bekerülését ellenőrző szelekciós mechanizmusból, s következésképpen a mintavétel módjából fakadó torzítást vihet a kutatásba, amely hamis, hibás képet ad az otthontalanságról és a hajléktalanság okairól⁵. A hajléktalanság körében azonban igen nehéz reprezentatív, jó mintát venni, hiszen a kiválasztás alapja rendszerint a bejelentett állandó lakás címe, vagy a személyeknek valamilyen listája. A hajléktalanság természetéből fakad, hogy éppen ilyen lista nem áll rendelkezésre. Ezért kézenfekvő a hajléktalanságintézményekben kezdeni a vizsgálatot. Ugyanakkor mérlegre kell tenni azokat a szempontokat, amelyek a mintavételi torzítást létrehozhatják. Ehhez legalább körvonalaiiban meg kell ismerni az intézmények sajátos működési mechanizmusát, a hajléktalanság attitűdjét és azt a módot, ahogyan az egyén kapcsolatba kerül az intézménnyel. Az emberek, hacsak tehetik, eleve elkerülik a hajléktalanszállót, nem szeretik annak kötöttségeit, kényelmetlenségét. New Yorkban például sokan inkább a parkban vagy az utcán alszanak, és csak hetenként egy napot töltenek olcsó szállodában, ahol megfürödnek és a ruházatukat rendezik egyszerűen azért, mert a szálló nem biztonságos, a társaik meglopják őket stb. Magyarországon a szállás tekintetében vidéken kínálati piac van, amely a szelekció ellen hat, vagyis az intézmények nincsenek teljesen feltöltve, de nem azért, mert vidéken kevés a hajléktalanság. Inkább arról van szó, hogy vidéken az intézményen kívül élő hajléktalanságok közül egyesek korábban már kapcsolatba kerültek a hajléktalanságintézménnyel, és tapasztalataik alapján a hajléktalanságok között szájhagyomány útján gyorsan elterjed, ha az intézmény olyan gondozási stratégiát követ, amely közvetett módon a rászorultak távollátására szolgál. Például, ha a velük való bánásmód szakszerűtlen, a szállón előítéletes, intoleráns légkör alakul ki, azt a helyet az emberek elkerülik. Ez az intolerancia azonban nem valamiféle tudatos választás eredménye, rendszerint nem is látható, rejtett, és részben annak a következménye, hogy a hajléktalanságintézmények fenntartói nem tudnak elegendő mennyiségű pénzt biztosítani az intézmény működtetéséhez. Az alacsony munkabér, az elégtelen költségkeret miatt nincs megfelelő számú és képzettségű szociális munkás. Emiatt kiépül egyfajta kárpótlási rendszer, ami annyit jelent, hogy a szakemberhiány a hajléktalanságok közül kitermel egy vékony réteget, amely felvállalja a szociális munkások által végzendő egyes feladatokat: betartatja a házirendet, biztosítja a tisztaságot, megállapítja, hogy ki a részeg, eltávolítja a renitenskedőket, konfliktus esetén igazságot tesz a többi hajléktalanság között, dönt arról, hogy kit vesznek fel és kit nem, tehát egy sor olyan szolgáltatást végez el, amely amúgy a szociális munkás feladata volna, és ezáltal nélkülözhetetlenné teszi magát. Valójában a kapó válik az intézmény elsősorú vezetőjévé, akinek ebből számtalan előnye származhat, előjogokra tesz szert, az intézményben korlátlan ideig tartózkodhat, ha egyébként megszorítások vannak érvényben, több segílyt kap, esetleg szerződéssel fel is fogadják. Sok hajléktalanság igyekszik távol maradni az efféle intézménytől. Budapesten könnyebb képzett szociális munkást találni, ugyanakkor a szállás tekintetében keresleti piac van, tehát kevés a férőhely és sok a jelentkező. Ilyen körülmények között a szelekció elkerülhetetlen. A

⁵ Az angolszász irodalom "selection bias"-nak nevezi ezt a hatást (Hennekens and Buring 1987, 273-274 o.)

kiválasztás alapja egyrészt az, hogy a szociális munkás a szolgáltatásért cserébe olyan formális követelményeket támaszt a rászorulttal szemben, mint például a házirend betartása, időről-időre munkahelyek felkeresése stb. A szelekció másik típusa az, amikor a szociális munkás azt hirdeti, hogy a rászorult ember képes-e az együttműködésre; a felvételnél azt részesíti előnyben, aki megítélése szerint konstruktív módon képes igénybe venni a szálló szakembereinek a szolgáltatásait. A rövid ideje utcára került, munkanélküli típusú hajléktalanról például feltételezhető, hogy intenzív szociális munkával viszonylag gyorsan, jó hatásokkal továbbmozdítható félrecsúszott, megfeneklett állapotából, és valahogy visszajuttatható a társadalom egészségesebb vérkeringésébe. A szelekció harmadik típusa a rászorultság mértéke. A nagyon rossz testi és lelki állapotban, életveszélyben lévő, esetleg tíz-tizenöt-húsz év óta az utcán élő beteg embert nemegyszer szinte be kell cserkészni, és a szakemberek véleménye szerint még akkor is be kell vinni a hajléktalanszállóra, ha ő maga nem akarja.

Ezeknek a szelekciós mechanizmusoknak a hatását nem lehet a vizsgálatból kiküszöbölni, de szembe kell nézni velük, tudni kell róluk, és ha szükséges, számításba kell őket venni a következtetések megfogalmazásakor.

A hajléktalanság közvetlen kiváltó oka

A hajléktalanok zöme a legutolsó három évben veszítette el az otthonát. A jelek szerint az elmúlt három évben a hajléktalanságot a csöves réteg életvitelével, életstílusával egyre kevésbé lehet megmagyarázni. A hajléktalanság okát tekintve megvizsgálunk néhány közkeletű feltevést. Kézenfekvő elgondolás szerint a hajléktalanok tartósan csöves életmódra rendezkedtek be, és rendszeresen pályaudvaron, parkban, pincében, elhagyott építkezésen vagy barlangban alszanak, a szemétkorba turkálnak, guberálnak. A hajléktalanoknak azonban csak 5,1 százaléka érzi úgy, hogy igazán csöves, és tartósan erre az életmódra rendezkedett be. Vajon a hajléktalanok szociális, elmeszociális otthonból, elmeorvosintézetből vagy más kórházi osztályról kerülnek ki, mint a nyugati társadalmakban? Az Egyesült Államokban és Angliában az emberi jogokra hivatkozva a pszichiátriai zárt osztályokról szelnek eresztették a bentlakókat (Whitehead 1990). Ezért ott a hajléktalanok között magas az elmebetegek száma (Fisher et al. 1990). A hajléktalanok orvosi ellátása hiányos. Az egészségügyi ellátás költségvetésének tervezésekor rendszerint nem veszik figyelembe őket. Pedig e sorok egyik szerzője a munkásszállásokon végzett gyógyító orvosi tevékenysége során nagyon sok beteget talált, és a munkásszállások bezárását követően az ott lakók egy része kétségtelenül hajléktalanná vált. A hajléktalanok 33,4 százaléka véli úgy, hogy újra egészségessé kellene válnia ahhoz, hogy biztos fedél kerüljön a feje fölé. 20,9 százalékuk leszázalékolt, de csak 7,4 százalék kapott rokkantnyugdíjat vagy járadékot azért, mert a munkaképesség csökkenése elérte vagy meghaladta a 67 százalékot.

Egyébként 1991-ben a népesség 5,7 százaléka kapott rokkantnyugdíjat (Statisztikai Évkönyv 1991. 233. o.). A kisszámú, csöves életmódot folytató hajléktalanok egy része viszont betegsége ellenére is nyugdíj vagy járadék folyósítása nélkül áteshetett a társadalombiztosítás ügyintézésének a rostáján. Kérdés, hogy a hajléktalanság inkább a lakásellátás, a lakáspolitikai felelőssége, vagy alapvetően egészségügyi, közegészségügyi probléma-e. Angliában például az 1979 óta hatalmon lévő konzervatív kormány nyíltan a lakások eladását, privatizációját szorgalmazta, és mára a lakások 85 százaléka magánkézben van, de a krónikus szociális lakáshiány miatt az előrejelzések szerint egymillió hajléktalan háztartás lesz az elkövetkezendő öt esztendőben (Foster and Burrows 1991), emellett komoly

gondot okoz az utcán kóborló, nagyszámú szomatikus és pszichiátriai beteg elhelyezése (Dean 1991). Magyarországon ezzel szemben az otthonatlanok nem annyira a szomatikus vagy az elmebetegségeik közül kerülnek ki, hanem a hajléktalanságnak sokkal inkább strukturális okai vannak, nevezetesen a lakáshiány és a munkanélküliség. Az adatok szerint szociális vagy elmeszociális otthonból csak a hajléktalanok 1,5 százaléka származik. Hajléktalansághoz vezethet, ha az elmeorvosintézetből vagy más kórházi osztályról kikerült beteget a család nem fogadja vissza és az utcára löki, a betegnek nincs hozzátartozója, aki befogadná, vagy a lakásába időközben más költözött be. A felmérésben a hajléktalanok 4 százaléka elmeosztályról, 4,2 százaléka pedig más kórházi osztályról került közéjük.

Vajon igaz-e, hogy a hajléktalanoknak legalább egy része az állami gondozásból megszökött fiatalok közül kerül ki? A válaszolóknak csak 0,2 százaléka tartozott ebbe a csoportba. Viszont a korhatár elérése után az állami gondozásból az utcára került gyökértelen fiatalok részaránya a hajléktalanok között 13,9 százalék. Ehhez képest a megkérdezetteknek csak 6,8 százaléka véli úgy, hogy a hajléktalanságuknak közvetlen kiváltó oka az, hogy ők a gyermekkorukat állami gondozásban töltötték. Ugyanakkor a társadalomba évente kilépő állami gondozottak aránya csak 2 ezrelék körül mozog, s ez végül is a volt állami gondozottak kiszolgáltatottságát bizonyítja. Mégsem ők adják a hajléktalanok túlnyomó többségét. Már kinézetük alapján is többen úgy hiszik, hogy a hajléktalanok egyszerűen bűnözők. Ha valamelyik utcában megjelenik egy-két elhanyagolt külsejű ember, az emberek figyelmeztetik a szomszédokat és bezárják az ajtót, az ablakot. A hajléktalanságnak azonban csak az esetek 5,9 százalékában közvetlen oka a börtönből szabadulás. Az előzetes letartóztatást is beleszámítva 1991-ben 17 000 ember hagyta el a büntetés-végrehajtási intézményeket (a lakosság 1,7 ezreléke). A rászorultak között 7,2 százalék a szabadult ember, s ez több évre elosztva is gyakoribb, mint a népességben, de súlyos hiba volna a hajléktalanokra egyszerűen ráütni a „bűnöző” bélyeget. (Az intézményes normák nagyszabású megszegését a felső gazdasági rétegek körében sok esetben nem üldözi a törvény, mert vagy nem fedezik fel azt, vagy végül az elkövetők kisiklanak az igazságszolgáltatás markából. Egy 1700 fős, túlnyomóan középosztálybeli amerikaiak körében végzett vizsgálatban a megkérdezettek 99 százaléka elismerte, hogy a törvényt legalább egy évvel büntetendő cselekedettel megsértette (Merton 1980, 362. o.). A hajléktalanság nyilvánvaló oka lehet a lakbérfizetés elmaradása és az emiatt bekövetkezett kilakoltatás, amelynek külön koreográfiája van (Matern 1990). Az utcára került emberek, díjhátralékos családok rendszerint a kilakoltatást megelőzően hónapokon keresztül szép csomó kifizetetlen közüzemi villany- és gázszámlát is összegyűjtenek. Manapság a díjhátralékos családok növekvő serege néz farkasszemet hónapról hónapra nemcsak az elektromos áram és a fűtés kikapcsolásának a veszélyével, hanem a lakásbérlet felmondásának a rémével is (Győri és Gábor, 1990. Tánczos 1990). A hajléktalanok 8,3 százaléka került kilakoltatás miatt az utcára.

Strukturális hajléktalanság: lakáshiány és munkanélküliség

1. tábla. A legmagasabb iskolai végzettség százalékos megoszlása a hajléktalanok, az aktív kereső férfiak és az aktív kereső népesség körében.

	Hajléktalanok	Aktív kereső	
		Férfiak	Népesség
< 8 általános	12.1	5.6	5.2
= 8 általános	44.0	30.7	33.4
Szakmunkásképző	27.7	32.1	24.4
Középiskola	13.1	19.6	24.8
Főiskola, egyetem	3.0	11.9	12.3
	100.0	100.0	100.0

Folytatva a megkezdett sort a hajléktalanság egyik oka valószínűleg a munkásszállások megszűnése. Az 1980. évi népszámlálás még közel százezer embert talált a munkásszállásokon. Manapság azonban a termelővállalatok csődje miatt nincs szükség a vidékről feljáró betanított- és segédmunkásokra, s ez maga után vonta a munkásszállások bezárását és a szolgálati lakások felmondását. Másutt a munkásszállásokat nyereséges szállodának alakították át vagy bérbeadták. A növekvő munkanélküliség és a magas albérleti és lakásbérleti díjak miatt a munkásszállók korábbi lakói vagy visszatértek eredeti lakóhelyükre, a munkanélküliség sújtotta Borsod-Abaúj-Zemplén vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe, vagy a nagyobb városokban, esetleg Budapesten próbálnak szerencsét. 1992 júniusában összesen félmillió munkanélkülit regisztráltak az országban, ezen belül 12 százalékot Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (az ott élő aktív keresők 19 százaléka) és 10 százalékot Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében (az ott élő aktív keresők 22 százaléka) (Statisztikai Havi Közlemények 1992/5, 8. o.), ahonnan korábban a munkásszállások lakói a legnagyobb számban érkeztek. A rászorultak 9,7 százaléka a hajléktalanság közvetlen okát abban jelölte meg, hogy őket valamelyik munkásszállásról elbocsátották, 3,1 százalékának pedig megszűnt a szolgálati lakása. Ők nem kis részét alkotják annak a kategóriának, amelyet munkanélküli hajléktalanságnak nevezhetünk el. Biztos, hogy a hajléktalanok nem az egyetemi tanárok közül kerülnek ki. Főiskolán vagy egyetemen csak 3 százalékuk tanult. 44 százalékuk csak az általános iskolát végezte el, 27,7 százalékuk szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezik, 13,1 százalékuk érettségizett. Iskolai végzettségüket az 1990. évi népszámlálásra támaszkodva elsősorban az aktív kereső férfiak adataival (1990. évi népszámlálás, 33. o., 263-266. o.) vetettük össze (1. tábla). A hajléktalanok 95 százaléka ugyanis 16-60 (átlagosan 40) éves, jórészt férfiak. A hajléktalanok tehát inkább a társadalom kevésbé képzett csoportjaiból kerülnek ki, de korántsem kizárólagosan. Foglalkozásuk 67,6 százalékban segéd- vagy betanított munkás, 26,7 százalékban szakmunkás volt, 3 százalékuk értelmiségi (szakalkalmazott) vagy vezető, irányító munkakörben dolgozott. Helyénvaló itt a múlt idő használata, hiszen a hajléktalanok 20 százalékának van csak állandó munkahelye, 80 százalékuk munkanélküli, 76 százalékuk 1989-ben vagy az azóta eltelt három év során veszítette el az állását, korábban sokan az ún. válságágazatokban dolgoztak, 10 százalékuk a gépiparban, 11 százalékuk az építőanyag-iparban és 9 százalékuk az építőiparban. Itt találjuk azokat a munkanélküli hajléktalanokat, akik még nem asszimilálódtak a csöves életmódhoz. Fő problémájuk az, hogy elveszítették az állásukat, és részben emiatt a családi életük

megrendült. Már nincs állandó lakóhelyük, ezért sem kapnak munkát, de mivel nincs munkahelyük és állandó jövedelmük, nem lelnek önálló otthonra. A kör bezárult. A hajléktalanok 20,4 százalékát saját tulajdonából, bérleményéből elűzték. Ez a megfogalmazás nem teljesen egyértelmű, de mögötte családi vitákat, még inkább a hozzátartozóknak, rokonoknak, ismerősöknek a lakás megszerzésére irányuló „áldásos” tevékenységét lehet sejteni. A hajléktalanok zöme, 84,2 százaléka férfi, de közülük 42,8 százalék az elvált. A hajléktalanság közvetlen kiváltó oka túlnyomórészt a megromlott családi élet: 40 százalékban valamilyen családi konfliktus, 29,2 százalékban válás. Az utcára került emberek egyszerre lettek fölöslegesek a család és a társadalom számára. A rászorultak 57,8 százalékának van gyermeke. A jelenlegi bírósági gyakorlat váláskor a gyermeket az esetek 90 százalékában az anyának ítéli. A nő a lakásban marad a gyermekkel, a férfi pedig új otthon után nézhet. Nem sok esélye van azonban arra, hogy talál is magának. (14,8 százalékuknak tartásdíjat is kell fizetnie, 10,1 százalékuk fizeti, ha van miből.) A családi konfliktus tehát a puska ravaszának a szerepét tölti be: az egyént olyan helyzetbe hozza, hogy szembetalálkozzon a struktúra által meghatározott kemény korlátokkal és az ő ellátására szakosodott állami intézményrendszerrel (amelynek diszfunkcióiról később lesz szó). Látható, hogy számtalan különböző oka lehet a hajléktalanságnak. A mélyben, a háttérben azonban a társadalom alakváltozása, strukturális okok húzódnak meg, elsősorban az, hogy kevés a szociális célú, olcsó lakás, és kevés a munkalehetőség, különösen az ország északkeleti régiójában. A növekvő mértékű munkanélküliség mellett csökkenő családi bevételből nem lehet kifizetni a magas lakbért, nemhogy megvenni a csillagászati áron kínált lakást vagy házat. Kevés a most épülő lakás (2. tábla).

2. tábla. Az épített lakások száma 1987-ben és 1991-ben
(Lakásstatisztikai évkönyv 1991.)

Terület	Év:	1987	1991
Budapesten		10 311	4 816
A többi városban		25 913	14 735
A községekben		20 976	13 613
Összesen		57 200	33 164

Az állami lakásépítés szinte teljesen leállt, nem éri el az évi kétezret sem, szociális lakás tehát gyakorlatilag nem épül. Ugyanakkor avulás vagy elemi csapás miatt 1991-ben mintegy 1300 lakás megszűnt. Törvényszerűen vezet a hajléktalanság meredeken emelkedő rátájához az, hogy a menekülés hagyományos útvonalai elzáródtak: munkásszállás, olcsó albérlet vagy bérlakás nincs, szociális lakáskiutalást kapni roppant nehéz; szükséghelyzetben, hirtelen lakáshiány esetén nincs hova menni.

A lakáskérdés rendkívül súlyos probléma volt az elmúlt évtizedekben is. A szép fekvésű, jó beosztású, tágas, névleges bérű ingyenlakás megszerzése mindig is rendkívüli ügyességet kívánt az emberektől. Győri bemutatta, hogy a történelmi lakáshelyzetet hogyan használták ki az élelmes lakásvadászok, és a lakásra vonatkozó jogszabályok megszüvegezése, megszületése hogyan kullogott a javak birtokba vétele után, a fokozódó lakáshiány miképpen ösztönözte a lakásért folytatott harc szereplőit e jogszabályok kijátszására, s hogyan változott a lakásszerzés koreográfiája az egymást követő korszakokban a szabadrablástól a kvázi-piacon keresztül a valódi piacig (Győri és Gábor 1990). Fóti pedig a lakást a társadalmi

helyzet olyan fontos jelzőszámának, indikátorának tartja, hogy bevezeti a lakásosztály fogalmát. „Igazolva érzem a felállított hipotézisek egy részét, nevezetesen az előnyök felhalmozódását, a hátrányok lakásminőségben – s így életminőségben – való konzerválását, a hatalom gazdasági előnnyé való átváltását, a lakásépítés és az elosztás diszfunkciós hatását – írja. – Vagyis azt, hogy a lakás olyan különleges tárgy, amelyben a hatalmi berendezkedés valóságos működése, felismert vagy fel nem ismert szándéka ölt testet, tükörként mutat bizonyos társadalmi tényeket, ha nem is egyetlen, s még azt sem mondanám, hogy a legfontosabb – a legnagyobb magyarázó erővel rendelkező – tényként, de felhasználható a lakásminőségi egyenlőtlenség a társadalmi struktúra értelmezéséhez.” (Fóti 1988, 52-53. o.) Ebben az értelmezésben a hajléktalanok valamennyi lakásosztályból kiszorultak, egyikbe sem férnek bele, magukat ebbe a struktúrába képtelenek besorolni, a legalsó lakásosztály alatt helyezkednek el. Önálló lakás híján hol tudtak meghúzódni, megtelepedni a hideg télben vagy a melegebb évszakokban? (Több válasz is lehetséges volt.) Az elmúlt egy év során bizonyos időn keresztül a hajléktalanok 40,7 százaléka bejelentett állandó lakásában tartózkodott, ahol az átlagember megszokott, némileg viharos életét élték. A rászorultak egynegyede, 25,9 százaléka hajléktalanotthonban keresett menedéket (elég nagy szóródással átlagosan 48 napig tartózkodtak ott, és a többség összesen egy hajléktalanszállón lakott; rájuk nem igaz tehát az a közkeletű feltevés, hogy össze-vissza vándorolnak az országban, „továbbállnak, ha elfogyott a környéken a rózsa”, amelyet a MÉH-be visznek), 25,9 százaléka napokat, heteket töltött el közterületen, 20,2 százaléka időlegesen ismerőshöz költözött, 20 százaléka albérletben húzódtott meg, 15 százaléka bejelentett ideiglenes lakásában, 14,5 százaléka rokonoknál lakott, 3,9 százaléka üres pincében, 3,7 százaléka üresen álló épületben és 0,6 százaléka barlangban bújt meg, ha a szükség úgy hozta. Csak a megkérdezettek 0,9 százaléka volt önkényes lakásfoglaló. A hajléktalanság társadalmi diagnózisát, nevezetesen azt, hogy manapság a hajléktalanok nem vagy nem elsősorban valamiféle vándorló csöves rétegből tevődnek össze, igazolja az, hogy – mint láttuk – a hajléktalanok legnagyobb része az elmúlt 2-3 évben veszítette el a fedelelet a feje fölül. Tekintettel arra, hogy a rászorultak egy részének van állandó lakása (jóllehet a régi hajléktalanok, csövesek esetleg tíz éve nem jártak ott, nem jelentkeznének ki onnan, és azért küzdenek, hogy a személyi igazolványukban megmaradjon az a bizonyos állandó lakcímberegység), a kérdést úgy fogalmazzuk meg, hogy „A jelenlegi (vagy ha nincs, a legutolsó) állandó lakásának milyen (volt) a típusa?” A hajléktalanok korántsem a nyomorúságos viskóból vagy a szolgálati lakásokból hajnalban induló munkások közül kerülnek ki, 43,4 százalékuk családi házban, 14,5 százalékuk öröklakásban és 33,3 százalékuk bérlakásban lakik vagy lakott közvetlenül azelőtt, hogy otthontalanná vált volna. Itt az „egyéb” kategóriába soroltuk a hiányzó válaszokat is.

A hajléktalanok megélhetése

Többféle kereseti forrást is megengedve az elmúlt évben a hajléktalanok 47,2 százaléka alkalmi munkából, 33,6 százaléka állandó munkahelyről származó bérből, 16,3 százaléka szociális segélyből, 12,7 százaléka üvegviszaváltásból, 11 százaléka rokkantnyugdíjból, járadékból, hulladékgyűjtésből, 6,6 százaléka guberalásból, kukában, hulladékban való turkálásból, 5,9 százaléka öregségi nyugdíjból és 4,2 százaléka szerződéses munkából vagy bedolgozásból él. Ezt a színes képet "kettévágja" a munkanélküliség időtartama: az elmúlt évben a rászorultak egyharmada nem volt munkanélküli, másik egyharmada néhány hónapja az, harmadik harmada pedig legalább tizenkét hónapja vagy annál régebben munkanélküli. Csak sejteni lehet, hogy a harmadik harmad képes a legkevésbé beilleszkedni a társadalom

normál ügymenetébe, a robotba, a modern szolgátságba, amelyben mások szabják meg a teendőket, és amely a számukra éhbérért rendszerint nehéz fizikai munkából áll. Mindent egybevetve a hajléktalanok átlagosan hat munkahelyet kerestek föl, hogy elhelyezkedjenek. Csak 33 százalékuk kapott szociális támogatást, egy év alatt átlagosan 1926 forintot fejenként. Havonta átlagosan 4.500-6.500 forintból élnek, a legkisebb kézhez kapott összeg 0-800 forint között, a legnagyobb kereset 18.000 forint körül van.

Az intézményrendszer

A hajléktalanná válás elsődleges oka tehát a családi konfliktus. A válás azonban önmagában nem vezetne hajléktalansághoz, ha a társadalmi struktúra más lenne, és a szociális intézményrendszer megfelelően működne. Amikor valaki az utcára kerül, azonnal szembetalálkozik a jövedelem és lakásár ollójából fakadó szociális lakáshiánnyal. Ennek történelmi gyökere abban a redisztributív, újraelosztó, centralizált gazdaságpolitikában jelölhető meg, amely állampolgári jogon garantálta m – szavakban – a lakást, az „ingyenes” egészségügyi ellátást és oktatást. Ennek a terheit az állam mintegy magára vállalta, és a költségeit a ki nem fizetett bérből fedezte. Az állampolgári jogon járó lakás azonban mára a mítoszok ködébe veszett: a lakásárak az évig emelkedtek, a bérek pedig ugyancsak „a földön járnak”. A hajléktalan tehát a szociális intézményrendszerhez fordul segítségért. Azonban ennek is megvan a maga sajátos működési természete. Az intézmények önmagukban egy sor problémát képtelenek megoldani. A gyermekvédelmi intézményrendszerből évente 2000 gyermek egyenesen az utcára kerül, amikor nagykorúvá válik, családi kapcsolat és intézményes segítség nélkül. Milyen perspektíva áll előttük, hová vezet az útjuk? A büntetés-végrehajtási intézmények nem képesek deklarált céljaik megvalósítására, nem tudják az elítéltet visszavezetni az „egészséges” társadalomba, és a szabadulás után sem kapnak az emberek megfelelő támogatást a beilleszkedésre.

Az utcán tengődő alkoholbetegek látványa az egészségügyi és szociális ellátás megoldatlan problémáiról beszél. A családsegítő intézmények a súlyos szociális problémák miatt eredeti célkitűzéseiktől (szakértő segítség a családi költségvetés megtervezéséhez, családpszichológia, tanácsadás stb.) távoli feladatok ellátására kényszerülnek, melyeket hivatalosan más intézmények vállaltak fel (a munkanélküliség orvoslása, szociális segélyezés stb). A hajléktalan intézmények néhány disztinkciójáról szó volt a mintavétel torzításainak a leírásakor. A szociális és társadalombiztosítási ellátó rendszer a segítségnyújtást általában feltételekhez köti anélkül, hogy létezne „csupán” az életbenmaradást biztosító, világosan megfogalmazott, a lét jogán járó garantált minimális ellátás. Ennek súlyos következménye különösen szembetűnő a hajléktalanok sorsát tekintve. A szociális intézményrendszer hiányos felépítése és diszfunkcionális működése maga is „hajléktalantermelő” tényező, mert a hajléktalanná válás során elmarad a kellő időben és megfelelő formában érkező segítség. Ráadásul az elesett, kiszolgáltatott, segítségre szoruló embert megbélyegző, kirekesztő, a felelősséget áthárító magatartás a szociálpolitikusoktól sem idegen. Ha valóban segítségre van szükség, a szakszerű eljárás is nemegyszer túl bürokratikusnak tűnik. „A szociális hivatalnok szakszerű eljárásai... a segélyre rászoruló ember szemében... azt a jellegzetes hideg, bürokratikus magatartást fejezik ki, amelynek lényege, hogy részletesen megvizsgálta, mennyire jogos az >ügyfél< igénye a segítségre.” (Merton 1980, 242. o.). Ezzel szemben a szavazatokért harcoló választókerületi képviselő nem tesz fel kérdéseket, nem ragaszkodik a jogosultság törvényes előírásaihoz, s nem „szimatol” magánügyek után... A politika személyes kötelékké alakul. A választókerületi főnökök mindenki barátjának kell lennie, aki

mindörökre barát a bajban. (Merton 1980, 242-243. o.). A szociális lakásépítés és a lakáspolitikai koncepció kidolgozása mellett alapvető fontosságú volna a szociális ellátás garanciális és normatív alapú jogi szabályozása, amelynek meg kellene határoznia egyfajta feltételek nélkül járó ellátási minimumot. Újra meg kell tehát határozni, hogy mi minősül állami feladatnak, amely így nemcsak a segítségre szoruló polgárnak adhat biztosítékot, hanem garanciát jelenthet az állami feladatot átvállaló, rugalmas, de létbizonytalanságban élő nem-kormányzati, független, non-profit szervezetek működésének a finanszírozásához is. Szükség van tehát megfelelő érdekképviseleti rendszerre, amely a rászorultaknak és a segítő intézményeknek az érdekeit is megjeleníti.⁶

Csak remélni lehet, hogy a polgári társadalom fokozatosan leküzdje a gazdasági elmaradottságot, és ezzel párhuzamosan a hajléktalanság mértéke is csökken. A kérdés csak az, hogy sikerül-e megoldani a türelem problémáját: lesz-e elegendő idő és erkölcsi erő ahhoz, hogy elviseljük az átalakulás kínjait, vagy még nagyobb gondok elé nézünk?

Gyuris Tamás
dr. Molnár D. László
Szántó Róbert

Felhasznált irodalom

- Dean, M. (1991). London Perspective. Homelessness: a housing or health problem? *The Lancet*, 335: 715-716. Feller, W. (1978). Bevezetés a valószínűség számításba és alkalmazásaiba. Budapest, Műszaki K.
- Fisher, N. R. et. al. (1990). Homeless and mentally ill. *The Lancet*, 335: 916-917. Foster, S. and L. burrows (1991). Urgent Need for Homes. London, Shelter. Fóti P. (1988). Röpirat a lakáshelyzetről. Budapest, Magvető K.
- Gans, H. J. (1972). The positive functions of poverty. *American J. of Sociology*, 78: 275-289. Gábor L. és Győri P. (1990). Guberálás a lakáspiacon. *Szociálpolitikai értesítő*, 2, 5-44. Győri P. és Gábor L. (1990). Díjhátralékosok - díjhátralékosság. *Szociálpolitikai értesítő*, 2, 147-322.
- Hennekens, C. H. and J. E. Buring (1987). *Epidemiology in Medicine*. Little, Brown and Co. Boston, Toronto
- Lakásstatisztikai Évkönyv 1991. (1992) KSH, Megjelenés előtt.
- Matern É. (1990). Önkényes lakásfoglakók, kilakoltatottak. *Szociálpolitikai értesítő*, 2, 45-146.
- Merton, R. K. (1980). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat K. 1990. évi népszámlálás. 3. Összefoglaló adatok (1992) Budapest, KSH Statisztikai Évkönyv (1991). Budapest, KSH Statisztikai Havi Közlemények 1992/5. (1992) Budapest, KSH
- Tánczos É. (1990). Óbudai díjhátralékos családok vizsgálata. *Szociálpolitikai értesítő*, 2, 323-333. Utasi Á. (1987). Hajléktalanok, csavargók. In: *Peremhelyzetek*. Szerk.: Utasi Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Intézet. 181-213. o. Whitehead, T. (1990). Closure of psychiatric hospitals. *The Lancet*, 335: 172-173.

⁶ Végül is a társadalmi problémák állást teremtenek a szociálpolitikával foglalkozó emberek részére is (Gans 1972).